

Keszler Borbála – Kaán L. Miklós

A nagy betegség, nagy nyavalya, kórság, nehéz kórság, nehéz nyavalya, nyavalyarontás, kórságútés gyógyításának régi mágikus módszerei a népi orvoslásban

A TÜNET MEGNEVEZÉSE A régi magyar orvosi emlékekben gyakran előfordult (nyilván tájékozatlanság miatt), hogy nem a betegséget, csak a tünetet nevezték meg a források, például: *dagadás, fejfájás, gyomorfájás, nyilallás, szédülés, viszketés* stb. Ilyenkor a betegség pontos megállapításához segíthet esetleg a szöveg elemzése, több forrás összehasonlítása, amelyekből a tünetek vagy az ajánlott gyógyszerek alapján lehet következtetni a betegségre.

Nehéz eldönteni például, hogy milyen betegséget jelenthetett régen a *nagy betegség, nagy nyavalya, kórság, nehéz betegség, nehéz kórság, nehéz nyavalya, nehézség*. A *betegség*, a *nyavalya* és a *kórság*, bár gyakran jelentett általában betegséget, mégis, ha *nagy* vagy *nehéz* jelzője volt, vagy ha összetételben (*nyavalyarontás, kórságútés*), vagy bizonyos szerkezetekben fordult elő (*a kórság kiüti, nyavalya kirontrása, kórság bánt*), akkor gyakran nem általában betegséget, hanem *epilepsziát* jelentett. Minden körleírást és receptet érdemes tehát alaposan megvizsgálni, hogy pontosan el tudjuk dönteni, valóban epilepsziáról van-e szó. Könnyű dolgunk van, ha a magyar elnevezés mellett szerepel a latin is, mint például Lentsés György *Ars medicájában* (1577:36): „Korsagh wtesről es töresről [Epilepsia]”. Vagy ha a kórkép, a korabeli tudomány szintjén, pontosan megfelel az epilepszia leírásának, mint Pápai Páriz Ferencz *Pax corporisának* „A' Kórságról vagy nehéz-Betegségről és Nyavalya kirontrásról” című fejezetében (1690/1747:17):

Fészke: A Kórság is, vagy Nyavalya-rontás a' ki Főnek nyavalyái közzé számláltatik, mellynek Fészke az agyvelőt bétakaró hárttyában van; Mert-ugyanis noha ember eszébe nem vészi, de abban a' Kórságos rázódásban elsőben az a' hárttya indul-meg, melly megindulván, öszve-rázódnak 's rángatódnak minden, mind mozgásra, mind érzékenységre rendeltetett inak vagy nervusok mindenütt az egész testen [...] Innen vagy, hogy olyankor minden érzékenysége, látása, hallása, érzése elvész az embernek.

Hogy epilepsziáról van szó, azt bizonyítja a betegség jelentkezésekor szükséges tennivalók leírása is, mely egyformán jelenik meg Pápai Páriznál és Becskerekinél. [Nem vélet-

lenül, hiszen Becskereki munkájának (1a) fő forrása Pápai Páriz Ferencz *Pax corporisa* volt]. A sürgős tennivalók leírása Becskerekinél:

Ez nyavalyával való bánás 2 üdöre való. 1) mikor már rajta vagyok, 2) mikor felszabadul tőle. Mihelt azért ez nyavalya ki akar rontani, mindjárt helyheztessek világos helyre, falapocskát csinálj, megteker- vén gyenge ruhával, vessék az fogai közé az szájában, de az ruhával megtekert lapocskát mártás meg gyöngyvirágvízben vagy rózsavíz- ben, úgy vessék az fogai közzé, hogy az nyelvét meg ne sértse, az fejét magasztalják fel jól, az két inait, szárait posztó széllel vagy valami keskeny ruhával szorítsák meg jól, kivált ha hideg szelet érzett, mikor reá jött, dörgöljék jó erősen meleg ruhával az farától fogva az lábait alá felé, szőltsák meg nagy szóval nevén, orrát és újjait szorongassák jó erősen, sőt valami jó erős ptrüszköltető port is fújjanak az orrában, olyankor töltsenek jó erős eczetet a torkában, rontsanak igen hamar rutát, meg öntözzék meg eczettel, dörgöljék az orrát véle, akár fenyő- mag olajjal, füstöljék meg jól gyontárral vagy amaz kékvirágú Szent László fűvével (1a).

MILYEN MÁGIKUS MÓDSZEREI VOLTAK RÉGEN AZ EPILEPSZIA GYÓGYÍTÁSÁNAK? Nem könnyű megvonni a határvo- nalat a tényleges, szerekkel történő gyógyítás és a mágikus gyógyító eljárások között, hiszen nagyon sokszor kísérik a gyógyszerek bevitelét, kenetetést, dunsztkötetést stb. imák, ráolvasások, gyógyszerként misztikus erővel felruházott állatok és emberek részei, misztikus számokhoz, helyekhez, időpontokhoz kötött előírások, cselekvéssorok stb.

A hagyományos (népi) mágikus-szagrális eredetű gyógy- módok közül a következőket alkalmazták az epilepszia gyógyítására: **1.** A betegség eltávolítása, elküldése, lehúzása, eltemetése. **2.** Szóbeli gyógyító eljárások: ráolvasások, imád- ságok. **3.** Ősi hiedelmeken alapuló mágikus égitestek: Hold, Nap; különleges erejűnek vélt állati és emberi testrészek. **4.** Ganéjterápia. **5.** Mágikus rítus- és szertartásrendszer (számok, időpontok, helyek stb.) alkalmazása a gyógyítás- nál. **6.** Füstölés, pneumatizálás. **7.** A gyógyszeres kezelés megtámogatása egyfajta lelki „ráhatással” (kommendálás, ajánlások, az eljárás dicsérete stb.). – Nehéz azonban a típu- sok elkülönítése, hiszen az egyes gyógymódokban gyakran

többféle is előfordult. [A mágikus gyógymódokról l. Juhász (4), S. Sárdi (8).]

A PÉLDÁK FORRÁSA

Példáinkat Hoffmann Gizella *Medicusi és borbélyi mester-ség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből* című munkájából gyűjtöttük (1), de olykor felhasználtuk a korabeli tudós orvosló könyvek adatait is, hiszen azok is tartalmazták a népi gyógyítás tudásanyagát.

PÉLDÁK AZ EGYES TÍPUSOKRA

Ha több típus is előfordult egy recepten belül, akkor mind-egyiket kiemeltük félkövér szedéssel.

A BETEGSÉG ELTÁVOLÍTÁSA Ennek leggyakoribb formája az átvitel vagy átadás. Az átvitel vagy átadás értelemszerűen nemcsak a betegségetől való megszabadulásra volt alkalmas, hanem a betegségek más tárgyra, élőlényre történő átruházására is. Ennek lényege: ha eltávolítok valamilyen tárgyat vagy állatot, ami érintkezésben volt a beteggel vagy a beteg testrésszel, akkor az azt jelenti, hogy eltávolítottam a betegséget is. Ha ez a tárgy érintkezésbe kerül egy másik élőlényvel – ember, állat, fa stb. –, a betegség arra száll át (2a).

Példák: Lentsés 1577:37: *Egy kys eb keolyket az ky meeg az annyat zopya, mönnel köwerbet találhacz keres. Az korsagos embörnek nyryek el az hayat. Az keolyket az hasa felöl hasych meg mynd vegygh mynd feyet s mynd belyth, vgy hogy semmy ky ne essek beleole, de az hata felöl eppen maraggyon, es myhelt meg hasytyyak, melegön kössek az embör feyere azonnal, harmad napygh tarchyak oth raytha, S meggy gyogyul. Betlen farkas probalta.* (A néphit szerint az élő vagy megölt állatra átszáll a betegség.) – Ugyanez a recept megtalálható a *Medicinae variae*-ben (1603. k.) is: [Korsaghrol.] Keressenek egy *kis eb kölyköt*, mennel köuerebbet lelhetnek, az ki meg az anianak az czezcit szopja, az korsagosnak nyryek el az haiat, es az kölyköt az hasa felöl hasitsak fel mind vegigh, mind feiet es belit ugy, hogy semmi ki ne essek belölle, de az hata felöl eppen maragion, es mihelt meg hasittjak, azonnal *melegen kössek az ember fejere, es harmad napigh tartsa rajta, s-megh giogiul* (1b). – Újhelyi István 1677: Nehéz betegség ellen. Az gyermek mikor lészen, basarózsának az gyükerével kell feresteni, feredővizben is jó vetni; legelső főrödőjét is abbul kell csinálni, azután a legelső *inget* az gyermek mikor elnyövi, mikor legjobban ég, az *kemenczében kell vetni* (1c). – Török János 1619 e.: *Más oruossag ugian azonroll [Az kit az nehesssegh bant]. Az hasan harmicz penzt kööl meg aluasn haromszor es az utalso penzt ahol ki ütette, ott kül el themetny* (1cs).

SZÓBELI GYÓGYÍTÓ IMÁDSÁGOK, RÁOLVASÁSOK Nagy jelentőséget tulajdonítottak az emberek a szóbeli gyógyító eljárásoknak is, így a ráolvasásoknak és az imádságoknak. Szerzte a világon hittek és hisznek a kimondott szó mágikus gyógyító erejében. A **ráolvasás** a mágikus gyógyításnak az a fajtája, amelyben a szöveg, a kimondott szó: a **ráolvasás** maga a gyógyító elem. Ezek elmondása egyenértékű volt a gyógyítás elvégzésével, tehát valódi beszédaktus volt (2b). Az **ima** a ráolvasásokhoz hasonlóan a szó hatalmára épít, de egyúttal az isteni segítségért is könyörög, s ennek segítségével mintegy kényszeríti az istenséget a kérelem teljesítésére. A gyógyító

imák és a ráolvasások gyakran együtt, egymásba olvadva, egymás után jelentek meg és hangzottak el.

Például: Török 1619 e.: *Az kjt az nehesség bant, az harom iget iriak az niakara: X Tabel X Gut X Guttanay* (1d). – I. m.: Korsagrol. Mikor kiüti az korsag akar ferfi rëndöt, aszonj auagi leany rëndöt, mindiart ird egi czedulaczara ez köuetközendő *igeket*, essel terdre nagi aytatossan, kezeidet egibe teuen *olusd az iob fülebe suguan mind az Pater nosterrel* etc. Az utan kösd niakara oszton az czedulat. Ezek az *igek*: + *Attiatol* + *ige* + *szüz* + *Marianak* + *mehebe* + *teste* + *ualtozek* + *Mi Attiank, ki uagi Meönieghben, szentöltessek etc.* *Czuzi Pall Vram probalt bizonios oruossaga* (1dz). – Újhelyi 1677: *Kórság ellen. Mikor rajta vagyon, az fülében ezt kell sügni: „Istennek igéje Szüz Máriának méhében testté változék”, ezt háromszor kell a fülében sügni* (1dzs).

ŐSI HIEDELMEKEN ALAPULÓ MÁGIKUS GYÓGYMÓDOK: KÜLÖNLGES EREJÜNEK VÉLT TÁRGYAK; ÁLLATI ÉS EMBERI TESTRÉSZEK

Például: Török 1619 e.: [Korsagrol.] *Az feczke feszkében találtatik egy kiczin keöueczke, kösd niakára az korsagosnak mikor leli, es meg szabadittia tüle* (1e). – I. h.: *Jo korsagrol claris olvaso szömöt meg teörni es meg innia* (1é). – I. h.: *Auagy claris oluasot niakaban uiselni* (1f). – Máriassy 1614–1635 k.: *Korsagh ellen. Ha patkot tanals szegheztul keresetlen, az szeghet ued el, az sart rula le nem deorgeoluen, fugezt az korsagos embernek az niakara 3 auagy 4 baszar szemmel* (1g).

Néhány állat, illetve azok egyes részeinek gyógyító célzatú felhasználása talán kapcsolódik a sámánizmushoz vagy más ősi szokásrendszerhez is. A „totemisztikus állatösoket” a finnugorok vallásos tisztelettel vették körül, így érthető, hogy a totemállatok, illetve testrészeik mindenható orvosságnak is számítottak egyúttal. A legismertebb totemállatok a medve, a szarvas, valamint a farkas és néhány madár voltak. Az állatok különböző részeivel sok esetben tulajdonképpen a rossz szellemet próbálták kiűzni a betegből a sámánok (3).

Példák: Török 1619 e.: *Az szaruasnak az szaruabol köl port reszelnj, mint az liszt legjeön, es az szaruas gombat is töd porra, az ket fele port leuendula vjzben köl innja* (1gy). – Várad 1628: *Galenus titka ez ellen. Farkas börböl czinalj egi öouet, az zöret le uakaruan öouezd az testedre, soha nem bant az korsag* (1h). – Török János 1619 e.: *Korsagh ellen iouiselni farkas börböl czinaltat, de az mesztelen huson keöl hordozni* (1i). – Orvosságos könyvecske 1665: [Nehéz betegsegröl.] *Ha ferfi, vegjed hjm medvenek epejét, ha aszony vagy leanj, nösten medvenek epejet szarazd meg, törd porra, egj kes hegjen mennjt föl vehecz, agj meg innja borban vagj vizben* (1i). – Mágikus erőt tulajdonítottak a holt ember koponyájának és vérének is. Például: Török 1619 e.: *Korsagrol. Az mölj embört meg eölnek, uöd annak feie kaponiaiat, teörd porra, feier borba ad meg imia, soha tööbbe ki nem ütj* (1j). – I. m.: *Korsagrol. Az embörnek ueret uögied akar uyabol, akar egieb testeböl, kend meg az uerrel az szaiat az korsagosnak* (1k). – Orvosságos könyvecske 1665 k.: [Nehéz betegsegröl.] *Hohartol vegj ember szjvet, meg szaraztanj, es az kjn nehesssek vagjon, akkor meg adnj jnnja, az mjkor rea jun az njavalja* (1l).

GANÉJTERÁPIA A népi orvoslás természetes gyógymódrend-szer, amelynek része a székletek, illetve a vizelet felhasználása is. A különböző emberi és állati ürületeknek mágikus erőt tulajdonított a nép, s nem véletlenül, hiszen ezek az anyagok

természetes hatóanyagokkal is rendelkeznek, így alkalmazásuk gyakran hatásos volt. De a ganéjterápia sok esetben azt célozta, hogy a betegben lévő démon (a megszemélyesített betegség) megundorodjék tőle, és távozzék (7).

Példák: Lentsés György 1577:37: Az *Embeor ganeynak vyzeth kel a lembiconban vönny, es abban kel ynnya adny.* – Újhelyi István 1677: Kórságrul. Az *eszterág fiainak erős ganéját* morzsold bor közé, add meginnya, *s elhagyja* (1ly). – Pápai Páriz 1690/1747:24: [A Kórságról és Nyavalya kirentéséről] *Borsot, Mustár-magot és Galamb-ganéjt* mindeniket jól porrá törvén, mindenikből végy két fusták nyomót [...] *kenny a' ruhára vagy irhára belőle, mennyi a' lágyát befogja, 's állyon rajta mind addig, míg elszenvedheti. A' nyakára is ha egyszer 's mind ragasztas, annál jobban megszítja.* – Újhelyi 1677: [Nehézség ellen.] *Páva ganéjt* kell venni *s az ebkölyöknek vérit, s abban kell innya adni; ha férfi, hím kölyöknek a vérben hím páva ganéjt adjanak; ha asszony avagy leány, nősténnek* (1m).

MÁGIKUS RÍTUS- ÉS SZERTARTÁSRENDSZER (SZÁMOK, IDŐ-PONTOK, ÚJHOLD MEGJELENÉSE, EGYÉB MEGKÖTÉSEK, PL.: FÉRFI – NŐ) ALKALMAZÁSA A GYÓGYÍTÁS SORÁN

A népi fitoterápiának vannak mágikus elemei. A mágikus-kozmikus erőter biztosításának fontos tényezője többek között, hogy a gyógynövények alkalmazásába a magyar néphagyomány számszimbolikája is beleilleszkedik. A növényi szereket meghatározott számú (három-, hét- vagy kilencféle stb.) növényből vagy a növénynek kilenc darabjából, szeméből állították össze, illetve a gyógyszert meghatározott számban (pl. háromszor) kellett naponta beszédni vagy meghatározott napig (három, hét) szedni stb. Ha a szertartásban hármas vagy kilences szám szerepel, ennek pszichoterápiás jelentősége is van. A tudattalanban ugyanis – ez elsősorban az álomfejtés lélektana alapján állapítható meg – a kettősséget, harcot, ellentétet kifejező kettes számmal szemben a hármas szám az egyesítést, az összegződést képviseli. Az „egy” kilép önmagából, megduplázódik, majd ismét egységgé zárul össze a „három”-ban, amint egy az atya-fiú-gyermek (a család akárhány gyermekkel) is, egy a Szentháromság. Ősi képzet ez az emberi lélekben. A „három” a hatalom és a nagyság jelképe, jele is (Szentháromság, Triszmegisztosz). A háromszor vagy a három többszörösként végrehajtott cselekvés vagy a három részből álló gyógyszer stb. tudattalan hatás révén pszichoterápiásan a betegben és környezetében létrehozza az egység, az „egész”-ség helyreállításának, a gyógyító szertartás erejének és hatalmának tudattalan tudatát (6).

Példák: Újhelyi 1677: Kórság ellen. Az *ebet löjjék meg, az epéjét kivén, ha gyermekek van, három cseppet* adjanak meginnya az epéjében hársfavirágvízben, *ha pedig öreg emberben van, kilenc cseppet, ha asszonyemberen van, nőstény legyen az kutya* (1n). – Orvosságos könyvecske 1665 k.: [Nehez betegsegről.] *Mezej egeret szakazd ket fele, es annak vegj harom czep vérét, agj meg jnja, mikor rea jun, hasznal Isten utan. Probatum* (1ny). – Lentsés 1577:37: [Pw]nkösd hawaban zeggyed az *The mondad fweth, arnyekon zarazd megh es törd porra* [...] – Török 1619 e.: *A' meli eer czehalikanak hiuattatic [...] megh uagattatik, hasznal [...] kórság ellen is, de az eö megh uagasa Zent Ambrus nap utan ualo masod napon, auagi Zent Giörgi honak masod napon szokot leönnj, io es hasznos* (1o). – Az újhold megjelenése Kálmány (5), egy XIX. századi etnográfus szerint a néphitben mint sámán istenség szerepelt, tőle függött az egészség és a betegség. Ezért a holdhoz is kap-

csolódnak betegségmegelőző és -elhárító szokások. Például: Pápai Páriz 1690/1747:23: *Basa-rósa magot és Tölgy-fán termő gyöngynek a' levelét* megszalván törd-ösze apró porrá, abból egy kés hegyin véné, és ezek közzöl valamelyik vízbe elegyítvén igya-meg ember, kivált *Hóld fogytán, mindennap éjomra élyen véle.* – Becskereki 1698–1703: Kórságról való remidium. *Ásd meg az borza fának gyenge tövét hold fottán, mossák meg szépen, azt főzzék meg borban vagy tejben, azt igya éjomra melegen kalánnal egy darabig* (1ó).

FÜSTÖLÉS, PNEUMATIZÁLÁS A füstölés nemcsak egyszerűen valamilyen gyógyító anyag alkalmazását jelentette, hanem a néphit szerint: az elszálló füsttel a betegség is elszáll.

Példák: Pápai Páriz: 1690/1747:21: *Füstöllyék-meg Gyantával, vagy ama' kék virágú Szent László fűvével.* – Becskereki 1698–1703: [Kórságról legjobb.] *Ha pedig asszonyember vagyon, fogolymadár tollával kell füstölni jól* (1ö).

A GYÓGYSZERES KEZELÉS MEGTÁMOGATÁSA EGYFAJTA „LELKI RÁHATÁSSAL” (KOMMENDÁLÁS)

A természetes népi gyógymódokat (a népi fitoterápiát is) végigkíséri egyfajta pszichoterápia is: rábeszélés, bizonygatás; tehát elsősorban szóbeli sugalmazás, a kommandálástól a gyógyítás befejezéséig. Ez esetleg fokozza a gyógyszer fizikális hatását is. Például úgy kommandálnak valakinek betegségre gyógytörvénnyel vagy egyéb gyógyszert, hogy bizonyos gyógyszerhatás hamarosan, biztosan bekövetkezik, vagy meghatározott idő múlva a betegség, fájdalom megszűnik, vagy: magukon és másokon alaposan kipróbált vagy más által is javasolt, bevált orvosságot ajánlanak.

Az alábbi példákat l. fent, kiemelve, például: *S megh gyógyul. Betlen farkas probalta. – soha nem bant az kórság – elhagyja – Probatum.* – További példák: Lentsés 1577:37: *soha az kórság többbe nem bánta ha Isten akarya.* – Orvskönyv XVII. század: *A' kit a' kórság bánt. A' vakondaknak a' májat süsd meg, es edd-meg, soha többé az kórság nem bánt* (1ö). – Lentsés 1577:37: *Varady Imröh preposth orvossaga.* – Török 1619 e.: [Korsagrol.] *Az czerfa giöngiet teörd megh mind leusteöl [!], ad megh innia, soha nem bantia azt az embört. Ez probat, en Teörök Janos giakorta probaltam, bizonynak talaluan* (1p). – Várad 1628: *Hypocrates titkos orvossaga az nagi kórság ellen* (1r).

ÖSSZEGZÉS

A felsorolt néhány példa is jól mutatja, hogy régen, egészen a XVII. század közepéig egymásra rétegződött a tudós orvoslás és a népi gyógyítás. A tudós orvskönyvek is sokat merítettek a népi hagyományokból (de természetesen a népi orvoslókönyvek is tartalmaztak orvosoktól származó recepteket). – A mágikus eljárások hatását a mai kor embere nyilván megkérdőjelezi, de semmiképpen nem szabad figyelmen kívül hagyni az emberi lélek, illetve értelem hatását a testi egészségre, hiszen a napjainkban oly divatos lélek–testi szemlélet éppen azon az elven alapul, hogy a kedélybetegség, rosszkezd, neurózis, stressz betegséget vagy testi tüneteket okozhat. Ugyanakkor a gyógyulásba vetett hit, a bizakodás, a jó tudati állapot elősegítheti a betegségekkel való kigyógyulást.

IRODALOM

- Hoffmann Gizella (szerk.) *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből* Szeged, József Attila Tudományegyetem 1989:532–1(a), 399–1(á), 37–1(b), 298–1(c), 159–1(cs), 159–1(d), 153–154–1(dz), 318–1(dzs), 122–1(e), 272–1(é), 122–1(f), 72–1(g), 158–1(gy), 216–1(h), 122–1(i), 260–1(i), 155–1(j), 122–1(k), 260–1(l), 319–1(ly), 311–1(m), 300–1(n), 260–1(ny), 112–1(o), 413–1(ó), 399–1(ö), 485–11(ő), 122–1(p), 216–1(r).
- Hoppál Mihály *Népi gyógyítás* In: Hoppál Mihály (szerk.) *Magyar Néprajz* 1990;VII(693–724.)708–2(a), 711–2(b).
- Hoppál Mihály, Törő László *Népi gyógyítás Magyarországon* Orvostörténeti Közlemények Supplementum 1975;7–8(3–176):43.
- Juhász Katalin *Népi tisztálkodási szokások Magyarországon a XX. század első felében* Doktori disszertáció, kézirat 2001:109.
- Kálmány Lajos *Mythológiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban: a Hold nyelvhagyományainkban* Budapest, MTA 1887:20.
- Oláh Andor „Újhold, új király!” *A magyar népi orvoslás életrajza* Budapest, Gondolat Könyvkiadó 1986:161–162.
- Pólya Jenő *Az orvostudomány regénye* Budapest, Béta Irodalmi R. T. kiadása, Athenaeum 1941:18–20.
- S. Sárdi Margit *Mágikus gyógyító eljárások* In: Pócs Éva (szerk.) *Mágikus és szakrális Medicina. Vallás- és fogalmak tudományközi megközelítésben* Budapest, Balassi Kiadó 2010:530–531.

FORRÁSOK

- Becskereki Váradi Szabó György 1698–1703 *Medicusi és borbélyi mesterség* In: Hoffmann (szerk.) 1989:341–434. In: 1(a), 1(á), 1(ó), 1(ö).
- Lentsés György 1577 *Ars medica* Kiadta: Varjas Béla XVI. századi magyar orvosi könyv Sárkány Nyomda, Kolozsvár.
- Máriássy János 1614–1635 *Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok* In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989:53–71. In: 1(g).
- Medicinae Variae* 1603 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989:12–52. In: 1(b).
- Orvoskönyv némely füveknek hasznáról* XVII. sz. In: Hoffmann (szerk.) 473–495. In: 1(ö).
- Orvosságos könyvecske* 1665 k. In: Hoffmann (szerk.) 247–266. In: 1(i), 1(l), 1(ny).
- Pápai Páriz Ferenc 1690 *Pax Corporis* Kolozsvár – Az idézetek az 1747-es kiadásból valók. Idézőskor: 1690/1747.
- Török János 1619 e. *Orvoskönyv. Lovak orvoslása* In: Hoffmann (szerk.) 1989:77–172. In: 1(cs), 1(d), 1(dz), 1(e), 1(é), 1(f), 1(gy), 1(i), 1(j), 1(k), 1(o), 1(p).
- Újhelyi István 1677 *Orvosságos könyv Apafi Anna számára* In: Hoffmann (szerk.) 1989:295–334. In: 1(c), 1(dzs), 1(ly), 1(m), 1(n).
- Váradi Vásárhelyi István 1628 *Kis patika* In: Hoffmann (szerk.) 1989:212–225. In: 1(h), 1(r).

„A nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség. Kulcsa a tudományoknak, út, mód, eszköz a bölcselkedésre. Örömebb tanuljuk a nyelvet együtt a dologgal; mélyebben benyomódnak a jelek a jelentett ideákkal emlékezetünkben.”

Kármán József (1769–1795) író

„A mai magyar, az utca emberétől az országgyűlési képviselőn át az akadémikusig azt hiszi, hogy akkor beszél a kornak megfelelően, ha a magyar kifejezések helyett minél több idegent, lehetőleg angolt használ. Most már ott tartunk, hogy ezt észre sem vesszük. Pedig ha valaki az anyanyelvén nem tudja magát megfelelően kifejezni és minduntalan idegen szavakat kölcsönöz, az nem a műveltség jele.”

(...)

„Anyanyelvünk megóvása, fejlesztése (...) minden magyarnak, de különösen a magyar értelmiség tagjainak elháríthatatlan felelőssége.”

Prof. dr. Bertók Lóránd (1934–), az orvostudomány doktora, ny. egyetemi tanár